

**ЦЕНзуРА ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ В УМОВАХ ІСНУВАННЯ
РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ**

У статті досліджується цензура творів друку в СРСР-УРСР, а також на пострадянському просторі. Автором проаналізовано форми обмеження друкованої продукції та зроблено огляд проскрипційних матеріалів. Доведено, що феномен політичної цензури зберігся та об'єктивно існує в постсоціалістичних країнах.

Ключові слова: цензура творів друку, форми обмеження друкованої продукції, проскрипційні матеріали, феномен політичної цензури.

The article studied of censorship of the printed issues in the Soviet Union, the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the post-Soviet territory. The author analyzed the forms of restriction of printed issues and reviewed the proscriptions. It is proved that the phenomenon of political censorship, and there remained in post-socialist countries.

Keywords: censorship of the printed issues, the forms of restriction of printed issues, proscriptions, phenomenon of political censorship.

Протягом історичного розвитку людства для пересічного громадянина завжди існували певні перепони для отримання інформації. Із виникненням держави паралельно виникли перші цензурні органи, які провадили певну діяльність із заборони (обмеження) небажаних у суспільстві відомостей. Рукописне чи друковане слово завжди становило небезпеку для правлячої верхівки. Всі твори, що не вписувалося в офіційні канони, потрапляли до так званих проскрипційних списків (покажчиків), тобто специфічних цензурних матеріалів. Ще у Давньому Римі проскрипціями (лат. *proscriptio*) називали списки осіб, оголошених поза законом, позбавлених майна та тих, хто підлягали переслідуванню [1].

Набагато пізніше, за часів панування радянської влади, такі матеріали широко використовувалися для масових розправ із політичними опонентами та були зорієнтовані на обмеження небажаної інформації. З метою забезпечення принципу ідеологічної одноманітності щодо усіх форм духовного життя суспільства за ініціативи компартії 1922 р. був започаткований Головліт СРСР, покликаний здійснювати охоронно-цензурські функції. Саме він реалізовував тотальний контроль над усіма без винятку творами друку, стежив за випуском кінопродукції, робив відбір репертуару. Під наглядом Головліту перебували всі книжкові фонди республіки, бібліотечна справа тощо.

Цензурне відомство готувало й впроваджувало в життя проскрипційні матеріали (покажчики й списки видань, що підлягали вилученню із книготорговельної, бібліотечної та шкільної мережі тощо). До них відносилися й так звані індекси "застарілої" літератури. Існували й зведені проскрипційні покажчики, що випускалися окремими книгами, високим друком, мали позначку "для службового користування" та розсилалися чітко за списком. Кожен пронумерований примірник таких видань зберігався з особливою пильністю, а його втрата загрожувала судовою відповідальністю. По суті, це були матеріали реакційного характеру, що мали сприяти забезпеченню ідеологічної чистоти друкованої продукції.

Слід зазначити, що поряд із союзними списками видавалися й республіканські цензурні посібники. Власне українські списки стосувалися лише творів, виданих в Україні. Від себе додамо, що проскрипційні матеріали переважно складалися за переліковим принципом (за алфавітом назв заборонених творів).

На початку 30-х рр. з'явився перший український "Зведений список не рекомендованої літератури на 1. 1. 31 р." (Х., 1931. – 10 с.). У 1934 р. за підписом наркома освіти В. Затонського побачили світ "Зведені списки літератури, що підлягає вилученню із продажу, бібліотек та учбових закладів". У мотиваційній частині таких матеріалів наводилися зауваження відносно причин заборони видань. Пізніше Головлітом УРСР були вироблені наступні проскрипційні матеріали узагальнюючого характеру: "Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 р. включно" (К., 1947. – 157 с.); "Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці" (Х., 1954. – 413 с.); "Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки, згідно наказів Головліту УРСР за період з 1938 по 1951 р." (Х., 1961); "Зведений список книжок, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки" (Х., 1961. – 16 с.) [2].

Головлітом України за допомогою органів ОДПУ-НКВД-КДБ готувалися також надсекретні проскрипційні списки осіб, всі твори яких підлягали вилученню. Так, наприклад, "Зведений список осіб, всі

твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної сітки згідно наказів Головліту УСРС за період з 1938 по 1954 рік включно" містив 266 прізвиськ. Навколо кожної позиції вказувалася галузь діяльності певної особи, псевдоніми (за їх наявності) та номер наказу щодо заборони.

Варто виокремити два основних типи заборони: "особовий" і "тематичний". У першому випадку засуджувалося саме ім'я як таке, на підставі чого автор (чи персонаж його твору) ставав "неособою". До числа "неосіб" застосовувалися такі заходи: репресування (автор підпадав під політичні репресії); вислання (наприклад, восени 1922 р), або еміграція (виїзд на початку революції, подальша вимушена еміграція інтелігенції); неповернення (заборона в'їзду на батьківщину); залишення під підозрою, оголошення небажаною персоною того, хто зазнав партійної критики тощо.

Часто зустрічалися "особові" мотиви заборон:

1) У творах приміщено передмову, післямову, вступну статтю або коментарі особи, яка має відношення до перерахованих вище категорій. Багато літературних творів було знищено саме через цю причину, оскільки вони супроводжувалися деякими статтями колишніх партійних лідерів (наприклад, Л. Каменєва, Л. Троцького й М. Бухаріна) або репресованих літературних критиків.

2) Подана бібліографічна реклама видань (переважно на останній сторінці або обкладинці), де серед інших творів називалися й випущені книги "небажаних осіб".

3) У творах зображено як літературний персонаж або згадується реально існуюча небажана особа.

Абсурдність ситуації полягала насамперед у тому, що більша частина видань, які ввійшли до проскрипційних матеріалів, зовсім не містили будь-яких політичних або ідеологічних підстав щодо їх вилучення.

У самому змісті книги цензори досить рідко виявляли "антирадянські" мотиви, оскільки тематичне наповнення перевірялося на стадіях попереднього й наступного контролю. Виділимо найбільш типові мотиви заборон за змістом:

1) Показ кровопролитної міжусобиці епохи революції й громадянської війни, жорстокості, пияцтва, погромів, партизанщини, масового голоду, випадків дезертирства з боку більшовиків.

2) Наведення гасел і закликів "ворожих партій", незалежно від загального контексту видання.

3) Зображення розбещеності в партійному середовищі за років Непу, розчарування в революції, що призводило часом до самогубства, пияцтва, психозу, виходу з партії тощо.

4) Показ суспільно-історичних особливостей розвитку нації, її мовної, культурно-етнічної самобутності з позицій "буржуазного націоналізму".

5) Демонстрація опозиційного руху в робочих профспілках, боротьби із троцькістською опозицією тощо.

6) Висвітлення статевої розбещеності у комсомольсько-молодіжному середовищі в II половині 1920-х рр., що стала досить частим сюжетним компонентом у творах того часу. Цікаво, що ці видання майже не піддавалися цензурним репресіям, але їхні послідовники й наслідувачі, які часом спекулювали модною темою, нерідко перетворювалися на об'єкт підвищеної уваги органів контролю.

7) Відображення пошесті в літературі (і житті), занепадницьких настроїв, мотивів безвихідності.

8) Змалювання наслідків насильницької колективізації, у тому числі проявів автором найменшого співчуття до розкуркулених і засланих селян. Зображення картин голоду та масової втечі із села в 1932–1933 рр.

9) Подання в негативній або сатиричній формі образів співробітників ЧК – ОДПУ та самих цензорів і Головліту як установи (мало місце в 1920-х рр.).

10) Згадування про існування концтаборів, системи Гулагу, про що до середини 1930-х рр. іще дозволялося писати, але, звичайно, тільки в певному контексті: праця сприяє перевихованню карних злочинців (про політичних в'язнів заборонялося говорити).

11) Показ масової загибелі бійців і страждань мирних жителів у роки Великої Вітчизняної війни.

12) Прославлення або, навпаки, коли ситуація змінилася, осуд діячів закордонних країн (наприклад, по відношенню до Югославії та її лідерів).

13) Наведення фактів "уклінності перед Заходом" та "іноземщиною" (наприклад, у 1948–1953 рр. у зв'язку з розгорнутою кампанією "боротьби з "космополітизмом" та сумнівами певних авторів щодо передових позицій радянської держави в усіх царинах культури, науки й техніки).

14) Заборона (тимчасова) на етапі хрущовської "відлиги" творів, що пропагували культ особи Сталіна, що призвела до вилучення ряду книг, але швидко завершилася з першими проявами тенденцій ресталінізації у 1966-1967 рр.

15) "Надання трибуни ворогові" (занадто детальне цитування творів осіб, що скомпрометували себе – емігрантів, буржуазних націоналістів, контрреволюціонерів тощо).

16) Превалювання релігійної тематики [3].

Означеними змістовними аспектами цензурна практика вилучень, зрозуміло, не вичерпувалася. Досить поширеними були обвинувачення в "ідеалізмі", "песимізмі", "занепадництві", "халтурності", "антинауковості" тощо.

Кидається в очі певна особливість тематичного наповнення заборонених видань – переважна більшість проблемних сюжетів зустрічається у творах 1920-х рр., підтвердженням чому є навіть останній радянський проскрипційний покажчик 1988 р. видання, на сторінках якого переважно відображені

твори періоду 1917 – 1920-х рр. І це зрозуміло, оскільки після революції та в роки НЕПу вийшло чимало видань, що не уклалися в соціалістичні канони.

Книги, видрукувані в Росії, знаходили відображення в окремих "союзних" списках, складених і затверджених Головлітом СРСР, у безпосереднє підпорядкування якого входив Головліт УРСР. Республіканські списки були обов'язковими до виконання, розсилалися по всіх великих бібліотеках.

Слід зауважити, що в проскрипційних "союзних" покажчиках також іноді відображались українські видання. 1988 р. Головлітом СРСР був підготовлений у двох частинах згаданий вище "Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки" [353]. Посібник містив 440 позицій творів, виданих 1917 р. Тоді ж, за наказом Головліту СРСР № 104-дск, 28 грудня була підписана до друку друга частина. Вказаний посібник з'явився на початку січня 1989 року. До нього, зокрема, увійшли твори, що побачили світ на терені СРСР протягом 1917-1960 рр. Проте хронологічно переважають неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, випущені у 1917 – 1920 рр. [4].

За тематичною спрямованістю українських матеріалів зазначимо, що спектр їх змістового наповнення сформували наступні твори: антирадянські, в яких містилася критика суспільного ладу; різних політичних партій та течій; націонал-патріотичні; присвячені історичним особистостям; соціальні; літературознавчі; історико-культурологічні тощо. У покажчику мають місце також варіанти тотальної заборони ряду творів із приміткою "всі видання, всіма мовами".

Якщо звернутися до порядку вилучення літератури, слід вказати на таку послідовність: вказані в списках (покажчиках) твори направлялися до спецфондів великих універсальних та наукових книгозбірень. Відбиралися, як правило, видання, вилучені в ході перевірок громадських бібліотек, книготорговельної сітки, музейних фондів тощо. Власне до спеціальних фондів передавалися 1 – 2 примірники, решта – знищувалися під гаслом забезпечення держави макулатурою. Навіть якщо книга й потрапляла до спецфонду, це ще не гарантувало їй певного імунітету, бо серед заборонених творів так само провадилися чистки – вилучалися дублети, повністю списувалися (як застарілі) публікації окремих авторів. Саме цим пояснюється переважна відсутність найцінніших наукових, суспільно-політичних, художніх українських видань радянського періоду у фондах сучасних книгозбірень, що дає підстави категорично стверджувати – пріоритетним напрямом роботи органів більшовицького контролю було цілеспрямоване знищення друкованого слова. Масштаби національної духовної катастрофи у вигляді наслідків діяльності комуністичної цензури вражають. Лише впродовж 50-х рр. ХХ ст. в Україні діяло 23 списки щодо вилучення літератури із бібліотечних фондів. Парадоксальний факт – загальна кількість літератури, поданої в українських проскрипційних матеріалах, приблизно дорівнює половині всієї друкованої продукції, виданої в підрадянській Україні протягом ХХ ст. [5].

У цілому ж Головлітом СРСР у різні часи були складені та розіслані бібліотечним установам 44 проскрипційні списки та покажчики на вилучення приблизно 30 тис. назв творів, що зберігалися в 210 спецфондах бібліотек СРСР [6].

17 січня 1990 р. побачив світ завершальний наказ Головліту УРСР, згідно з яким належало повернути зі спецфондів до загальних фондів бібліотек усі видання, що підлягали виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі за списками і наказами Головліту УРСР. Усі раніше видані проскрипційні списки і накази Головліту УРСР з цього питання оголошувалися такими, що втратили чинність [7].

Невдовзі величезна радянська імперія розпалася. Завершили існування також і інститути радянської цензури. 24 серпня 1991 р. Україна здобула державну незалежність. Розпочався новий етап вироблення, передання та розповсюдження інформації в так званому "безцензурному просторі".

На сьогоднішній день свобода слова, зміцнена правовими гарантіями, існує в умовах боротьби всіх гілок влади за канали інформації, що з моменту їх захоплення перетворюються на потужні пропагандистські засоби. Авторитарний характер нової влади, намагання номенклатури досягти політичних привілеїв викликали до життя нові форми цензури, які потребували відродження попередніх за своєю сутністю, хоча й інших за видами структур, покликаних виконувати відповідне соціально-політичне замовлення.

Отже, після ліквідації СРСР на пострадянському просторі змінилися форми, методи та види цензури, проте сам феномен політичної цензури зберігся. Останнє твердження має безпосереднє відношення до нашої держави. Протягом століть цензура в Україні багато в чому зберігала загальні риси: поєднання цензури та літературної критики, цензури та перекладу, цензури та редагування; вторгнення в цензуру та участь у ній владних структур, а також вищого керівництва; участь частини суспільства в цензурному процесі шляхом рецензування, відгуків тощо.

Принципові зміни, що відбулися в нашому житті за роки незалежності, сприяли виробленню нових форм та методів цензури. За сучасних умов на формування цензурного режиму безпосередньо впливають усі учасники комунікативного процесу, які виробляють та контролюють розповсюдження інформації, що циркулює в країні, а саме:

- 1) держави, управлінських структур, бюрократичного апарату;
- 2) капіталу в особі його представників (підприємців, фінансистів, банкірів тощо);
- 3) суспільства – через громадську думку, організації;
- 4) професійного апарату діячів комунікативного процесу: журналістів, видавців, редакторів, редколегій тощо.

Слід навести приклад ідеологічної корекції складу бібліотечних фондів за часів незалежності, ініційований громадською організацією. Так, у середині червня 2008 р. із Міністерства культури і туризму України, заступником міністра О. Г. Бенч на адресу Міністерства культури і мистецтв Автономної Республіки Крим, Головного управління культури і мистецтв Київської міської державної адміністрації, управлінь культури і туризму обласних, Севастопольської міської державних адміністрацій було направлено листа такого змісту: "На адресу Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України надійшов лист від членів Херсонської обласної організації Всеукраїнського об'єднання ветеранів, в якому ініціюється питання щодо необхідності перевірки бібліотечного фонду з метою вилучення літератури, яка пропагує комуно-шовіністичну ідеологію.

Просимо вивчити порушене питання, провести роботу щодо виявлення у бібліотеках такої літератури та встановлення її кількості.

Про результати проведеної роботи просимо поінформувати Міністерство культури і туризму в термін до 1 вересня" [8].

На виконання згаданої директиви міністром культури та туризму В. Вовкуном було прийняте рішення про перевірку всіх бібліотечних фондів країни на предмет виявлення комуністичної літератури. Подальшу долю вказаних видань передбачалося вирішити після з'ясування питання, яка ж саме література домінує. Міністром, зокрема, було запропоновано створити у Прип'яті музей соціалістичного мистецтва під відкритим небом, куди звести усі пам'ятники і книги радянського періоду. Наведений приклад безпосередньо свідчить про наявність політичної цензури на сучасному етапі.

А от ще один приклад цензурування творів друку. Нещодавно Національна експертна комісія із захисту суспільної моралі дійшла висновку про заборону двох книг: "Mein Kampf" Адольфа Гітлера, "Удар русских богов" Володимира Істархова. Так, твір Гітлера був визнаний таким, що пропагує ідеологію фашизму (расизму, нацизму), розпалює національну та релігійну ворожнечу, принижує та ображає єврейську націю та інші нації за національною ознакою. Книга, заборонена згаданою комісією, побачила світ у харківському видавництві "Світовид" у 2003 р. У стислій анотації на звороті зазначається: "Книга, которую выпускает в свет наше издательство, по нашему мнению, поможет разным политическим силам, которые осуществляют и стремятся к власти, избежать тех ужасных ошибок, которые привели к гибели не менее 50 миллионов человек, в том числе к страшной трагедии еврейского народа". Тут не можна не погодитися з точкою зору директора Книжкової палати України Миколою Сенченка, який категорично висловився на рахунок означеної акції: "Не слід забороняти книги у суспільстві, тому що ми прийдемо до того, що почалося в 1922 році" [9].

Виникає питання: чи можна вважати подібні акції правозаконними? Відповідь на це питання можна знайти в Конституції нашої держави (стаття 15), у якій сказано, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Відповідно, жодна ідеологія не може визнаватися державою, як обов'язкова і, як наслідок, цензура заборонена. Більш того, кожен громадянин має право збирати, зберігати, використовувати та розповсюджувати інформацію в усній, або письмовій формі. Обмежити ці права може лише закон. Тобто будь-які дії щодо вилучення творів друку з бібліотечних фондів на підставі заборон чи за проскрипційними матеріалами можна вважати протизаконними. Однак, незважаючи на те, що період ідеологічної одноманітності залишився у радянському минулому, вказані принципи досить часто порушуються.

Утім, у сусідній Росії згадані вище видання та багато інших вже заборонені. Так, у 2007 р. з'явився так званий "Федеральний список екстремістських матеріалів", який спочатку містив 14 заборонених творів. Офіційно згаданий проскрипційний перелік був введений у дію в 2002 р. на підставі прийняття закону Російської Федерації "Про протидію екстремістській діяльності". На сьогодні він нараховує 1271 позицію. У передмові до основної частини міститься попередження: "На території Російської Федерації забороняється розповсюдження екстремістських матеріалів, а також їх виробництво або зберігання з метою розповсюдження. У випадках, передбачених законодавством Російської Федерації, виробництво, зберігання або розповсюдження екстремістських матеріалів є порушенням і несе за собою відповідальність" [10]. Поруч із назвами видань у дужках вказано причину заборони кожного твору (найчастіше, це рішення судів, зокрема Мещанського суду Москви).

За тематикою у списку переважають видання антипрезидентського характеру, матеріали націонал-соціалістичного напрямку, документи про світову змову тощо. Серед основного наповнення зустрічаємо також українські книги. Переважно це архівні документи НКВС, книги про голодомор 1932-1933 років, український націоналізм та визвольний рух, а саме:

"1149. Печатное издание Руслан Викторович Частий "Степан Бендера. Мифы. Легенды. Действительность" 2007 г. (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011);

1150. Печатное издание Виктор Роог "Молодь і націоналізм" 2002 г. (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011);

1151. Печатное издание "Голодомор 1932-1933 років в Україні: Матеріали кримінальної справи № 475" (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011);

1152. Печатное издание Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов "ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи" 1997 г. (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011);

1153. Печатное издание Владимир Василенко "Голодомор 1932-1933 годов в Украине как преступление геноцида: правовая оценка" 2009 г. (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011);

1154. Печатное издание Василь Морочко (помилка у прізвищі, правильне написання – Марочко. – прим. авт.) "Геноцид українців. Серія: Голодомори 1932 – 1933. Голодомор" 2007 г. (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011);

1155. Печатное издание УНА-УНСО: "Хай ненавидять, аби любили" Київ Видавництво "ЄВРАЗІЯ" 1996 (решение Мещанского районного суда города Москвы от 01.12.2011)" [11].

Слід також зазначити, що в Росії неофіційно існує так званий "чорний список" Держнаркоконтролю [11]. Цей проскрипційний список не має силу закону, проте був розповсюджений по бібліотеках країни наприкінці 2009 р. Видання, які увійшли до його переліку, не підлягають видачі читачам. Означені твори можуть бути заборонені на підставі російського адміністративного Кодексу, низкою статей якого передбачена відповідальність за поширення літератури, що містить ознаки прихованої реклами або пропаганди наркотиків. Тобто такі видання можуть вилучатися на підставі відповідного судового рішення. Цікаво, що до нього потрапили відомі зарубіжні твори: "Пляж" Алекса Гарленда, "Королева Юга" Артуро Переса-Реверте, "Страх і відраза в Лас-Вегасі" Хантера С. Томпсона, романи Ірвіна Велша тощо. Не інакше як на рівні гумору сприймається факт наявності у списку книги А.І. Морозова "Розведення грибів. Міцелій", у якій йдеться про вирощування їстівних грибів.

Наведемо згаданий список повністю:

1. Агеев М. Роман с кокаїном
2. Айлет С. Шаманський космос
3. Баттс К. Ібиця
4. Баттс К. Ібиця – це дієслово
5. Берроуз В. Джанкі. Гомосек
6. Блінкоу Н. Наркосвященик
7. Вулф Т. Електропрохолоджувальний кислотний тест
8. Джатаки Д. Джунглі
9. Гайдук Д. Растманські казки і таке інше
10. Гарленд А. Пляж
11. Горалик Л., Кузнецов С. Ні
12. Гостева А. Travel агнець
13. Грінспун Л., Бакалар Д.Б. Маріхуана: заборонені ліки
14. Гроф С. За межами мозку
15. Гроф С., Геліфакс Д. Людина перед обличчям смерті
16. Колін М. Змінений стан
17. Кроулі А. Щоденник наркомана
18. Кузнецов С. Сім Пелюсток
19. Лірі Т. Сім мов Бога
20. Лірі Т., Метцнер Р., Олперт Р. Психоделічний досвід
21. Морозов А.І. Розведення грибів. Міцелій.
22. Перес-Реверте А. Королева Півдня.
23. Пьонтек Т. Героїн
24. Збірка оповідань "Диско 2000"
25. Збірка спогадів "Тімоті Лірі. Спокуса майбутнім"
26. Соколов Д. Психогенні гриби
27. Стівенс Д. Штурмуючи небеса
28. Телвел М. Корені трави
29. Велш І. На голці
30. Велш І. Порно
31. Велш І. Ейсід Хаус
32. Велш І. Екстазі
33. Фаррен М. Джім Моррісон після смерті
34. Філіп Дік. Затьмарення
35. Хантер С. Томпсон. Страх і відраза у Лас-Вегасі
36. Хелл Р. Погнали
37. Шульгіни А. та Е. Фенетіламіни, які я знав та полюбляв" [12].

Отже, результати дослідження дають підстави стверджувати, що цензура існує в умовах різних політичних систем, про що свідчить історія цензури друкованих видань. Контроль літератури за радянської доби мав ідеологічне спрямування, що, власне, віддзеркалюють розглянуті проскрипційні матеріали. Після розпаду СРСР феномен політичної цензури зберігся на пострадянському просторі, хоча й набув нових специфічних форм. Проте сучасні обмеження творів друку також характеризуються ідеологічним забарвленням. Саме тому на сьогоднішньому етапі актуалізується потреба детального вивчення особливостей розвитку та функціонування політичної цензури, яка є складним і багатоаспектним явищем.

Використані джерела

1. Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр. – М.: Рус. язык, 1982. – 608 с.
2. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917 – 1990 рр.): монографія / О. О. Федотова . – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.
3. Блюм А. В. Запрещённые книги русских писателей и литературоведов. 1917 – 1991: (индекс советской цензуры с комментариями) / А. В. Блюм. – СПб.: Санкт-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств, 2003. – 403 с.
4. Федотова О. Цензура друкованих видань в Україні на останньому етапі свого існування (1985–1990 рр.) / Оксана Федотова // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 11. – С. 37–39.
5. Мишанич О. Українська література під забороною / Олекса Мишанич // Літературна Україна. – 1994. – 18 серп.
6. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму / В. Баран // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 404–117.
7. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: (Особи та події в контексті важкої історії) / Юрій Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 558 с.
8. Сушинський Б. Відповідальність за своє слово, або учімося читати документ / Богдан Сушинський // Одеські вісті. – 2008. – 6 червн. (№ 94).
9. Чеботарёв А. 11 ноября – Последний день "Mein Kampf" в Украине // www.trust.ua/news/18373.html. – 2009. – 11 декабря.
10. В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму // www.istpravda.com.ua/articles/2012/06. – 2012. – 27 червня.
11. Російський список заборонених книг: Держнаркоконтроль проти пропаганди наркотиків у книгах Бодлера, Берроуза і Хакслі // <http://vsiknygu.net.ua/news/zakordonni-novyny/18517/>. – 2012. – 24 квітня.
12. У Росії забороняють книжки Велша, Перес-Реверте та Берроуза // <http://vsiknygu.net.ua/news/4651/>. – 2012. – 10 листопада.